

Kapitola o kritice.

Od H. Borovského.

*„Vivos voco, mortuos plango,
julgura frango.“*

„Když se dva spisovatelé někde v Praze u piva pohádají, odejde některý z nich honem domů, sedne za stůl a napíše na druhého notnou kritiku. Druhý den nato se kritika vytiskne, a třetího dne podvečer vyklepají někteří přátelé zkritikovaného tomu, jenž byl kritiku napsal.“

Tak asi představuje si snad mnohý čtenář pražskou kritiku, a v počtu slov, kterým málokdo jak náleží rozumí, ačkoli je každý zhusta vyslovuje, nachází se také *kritika*. Tato ubohá má již po dlouhý čas u nás bídný osud, ba přišla úplně na mizinu, tak dalece, že i poctivého jména zbavena jest. Největší část čtenářů a ovšem spisovatelů již vrozenou mají proti kritice nenávisť, a kdyby ještě starý středověký řád panoval, nepochybuji nikterak, že by *kritikové* zároveň s katy atd. mezi nepoctivé lidi a čtveráky náleželi a na znamení nepoctivosti své alespoň pravý rukáv červený mítí museli.

*

3

To však ti ubozí nepřátelé *kritiky* nepováží, že vyřknouce smrtelný soud nad kritikou, sami sebe zatracují. Neboť se osměľuju celému světu do očí tvrditi: že je každý člověk kritikus. „To je paradoxon!“ Tak tedy uděláme ještě větší paradoxon a řekneme, že jsou obyčejní kritikové, totiž ti, kteří v časopisech knihy a herce a hudbu posuzují, nejskromnější a nejhodnější ze všech. A proč? Protože tito, posuzující lidi a jejich díla, nikoli se neosměľují samého Pána Boha kritikovati, jako to všichni jiní lidé činí.

„Dnes je hezky, jen kdyby slunce tak nepálilo!“ — „To je ošklivé počasí, samý dešť a plískavice.“ Takto všichni lidé bez přestání Pána Boha kritikují, a pak se ještě opovažují hubovati na literárního kritika, kterému jakživo ani nenapadlo *bibli* do kritiky vzítí. — Tak je ten svět zmotaný. Ale jen dále.

Již hned na první pohled každému napadlo, že zde budu kritiku a kritiky zastávat, a dá-li se, i vychvalovat, a proto jsem byl přinucen, aby se hned s počátku všechna srdce proti mně nezatvrdila, všechny za spoluvinníky klientů svých prohlásiti. Dobře vím, že jest pro obžalovaného nejlepší obrana, když může panu soudcovi říci: „Sám takový!“

Necháme tedy prozatím všechny ty bohaprázdné kritikáře, kteří všechno napořád kritikují, a obraťme se jen k hodnějším, kritikujícím jenom výhradně knihy. Tito poctiví, prostomilí lidé vystupují také s míněním svým veřejně v tisku, a nejen tak oustně a pokoutně.

4

Přede vším nesmíme si tajiti mrzutou pravdu, že je v Čechách (také na Moravě a na Slovensku) z dopuštění božského každý spisovatel také zároveň vlastenec: a tato bytost vlastenecká jest v něm s bytostí spisovatelenskou nerozdílně spojena. To se zdá být sice na první pohled nepatrná věc, ale každý kritikus nejlépe ví, jaký to je zpropadený háček. — Některý spisovatel vydá knihu, některý kritikus napíše, že ta kniha nestojí za nic. Kdyby byl onen spisovatel jenom spisovatel, neměl by proti tomu úsudku žádný nic; ba ostatní spisovatelé by se v tom mínění všichni z bratrské a kollegiální lásky také shodli. Ale onen spisovatel je také vlastenec, a proto je v jeho osobě uražena sama vlast a všichni vlastenci napořád; a následovně se onen kritikus od té doby nesmí opovážiti v letě po deváté a v zimě po šesté hodině z domu vyjítí bez hole. —

To je ale všechno ještě málo: kromě toho je v Čechách (také na Moravě a na Slovensku) každý vlastenec také (ach! Bože!) spisovatelem. A vlastencem může být v Čechách každý tvor, rozumný nebo nerozumný, jen když píše české zpívá, z korbělíčku si nalívá, při tom nezná větší slast nežli milovati vlast!! Pak sepíše nějaké spisy a kritika o nich nesmí říci, že jsou špatné, z příčiny svrchu uvedené! Takový je stav kritiky české!

Ó jemine! ó jemine! zkormoučeno jest břicho mé!

Mnozí lidé a kromě toho také Topolovský drží

Havlíček, Spisy III. 2

5

kritiku za zcela zbytečnou, aneb za škodnou věc, a aspoň nejméně za maření času. Hanět a posuzovat to prý že dovede každý, ale sám napsat, to prý je těžká věc! Proti tomu dá se velmi mnoho a rozmanitě namítati.

Předně, že nedovede každý hanět ani posuzovat, aby totiž, nerozumí-li věci, tou hanou a posouzením sám sebe více nezhanobil. Neboť pouhá hana, pouhý úsudek nemůže v *kritice* žádného místa míti, a má-li opravdu nějaké platnosti, nemůže to jinak býti, než podepsáním známého uznaného jména, kterému k vůli se ten úsudek důvěrně bez důvodů přijímá. Takový ale úsudek pouhý bez *důvodů*, byť by si od nejslavnějšího spisovatele pocházel, není kritika.

Za druhé, není kritika, jak již obyčejně lidi tomu slovu rozuměti chtějí, jenom pouhá hana, nýbrž *posouzení*, a při posouzení může se chváliti i hanět.

Za třetí, není zapotřebí, aby kritik to, co posuzuje, sám lépe napsati dovedl. Již *Lessing*, jistě kritik a spisovatel z nejznamenitějších jeden, takto soudil; ba ještě i kritikům radil, aby pronášejíce úsudky své o vadách spisů, nikdy neudávali způsobu, jak by se nedůstatky opravit mohly, to prý že již není ani povinnost ani potřeba. Zdálo by se, že tato věc tak patrna a pochopitelná jest, že by ani nikomu napadnouti nemohlo žádati, aby vždy posuzovatel všechno, co *dobře posouditi* dovede, i také tak učiniti aneb dokonce napravit

6

k literatuře české připojili, že snad lehčeji chvály dojíti mohou než jinde, že o takové, pravím, není co státi. Ostatně se člověk, kterému již spisovatelství v krvi leží a kterému se trochu jasnosti v hlavě blyští, ničím na světě, ani zákazem, ani strachem o výživu a následovně ani kritikou odstrašiti nedá.

Na jinou ale námitku chytráků, že totiž kritika proto zbytečná jest, poněvadž dobrá kniha i bez ní průchodu najde a špatná i tak zapomenuta bude: činíme ale opět svůj návrh; totiž aby tito pánové tedy ani spisy své sami nevychvalovali, ani od svých přátel vychvalovati nenechávali, ba aby se i výchvalných mnoho příslibujících a mámvých titulů na knihách svých zdržovali. Pokavád ale to neučiní, musí se s druhé strany i pravda nemilá o spisech jejich pronésti, aby se nikdo — nenapálil.

Samo sebou se již rozumí, že *pod pravou* kritikou ani kritik jméno své podepsati nemusí, protože na tom nic nezáleží, od koho úsudek pochází, když *důstatečně odůvodněn jest*. Tenkrát ručí onen úsudek sám za sebe a nepotřebuje garancii známého velikého jména. Namítá-li se něco kritice, má to být vždy jen proti tomu co v ní psáno stojí, o osobě sepsavšího ji nikde zmínky činiti potřeba není: ze samé kritiky dá se již poznati jeho zkušenost a schopnost v té věci. Zkušenost však a vyzralost úsudku není následkem pouhého stáří, sice by byl dubový špalek nejlepším kritikem a spisovatelem.

Tolik námitek zdálo se nám zapotřebí podo-

8

v stavu byl: a přece velmi často v takovém smyslu mluvíti slyšíme, ba i čísti musíme. Což pak mám, když řeknu, že dešť tomu neb onomu škodí, také i hned ten dešť zastaviti umět? Aneb když řeknu, že mokro obuvi škodí, již takovou obuv zhotoviti, které by mokro neškodilo? Aneb nesmím říci, že jsou v některém domě malá okna, až se vyučím veškerému stavitelství a sám několik domů vystavím? — ? — Doufám, že tyto příklady dosti patrně na mou stranu mluví, a obracejce je k věcem literárním uznati musíme, že ku př. člověk, který sám ani verš ukovati nedovede a také neukul, přece velmi dobře v stavu jest cítiti drsnatost, nemotornost v hotových verších. Byli zajisté mužové, kteří kromě kritik pranic jiného nepsali, a přece v dějinách literatury velmi důležité a čestné místo zaujímají.

Za čtvrté ještě dodati musím, že jest napsati dobrou kritiku mnohem těžší a obtížnější práce, než mnohý jiný literární článek, jako již kromě jiných důvodů sama Matice Česká uznává, poněvadž kritiky v Časopise Českého Museum dvojnásobně honorovati bude. (To byla ovšem rána do srdce mnohých nenávidících kritiku tak, jako netopyři světla se štítí.)

Na zastaralou již námitku, že se kritikou odstrašují mnozí, kteří by jinak spisky své na oltář vlasti položili atd., již mnohonáctkrát stejná odpověď dána jest. My zde jenom přiostríme tolik, že o takové choulostivé vlastence, kteří se jen proto

*

7

tknouti, než se k jádru věci samé dostaneme. Ovšem že se tyto námitky jenom proti hanlivé kritice činívají, poněvadž chválu i nezaslouženou každý rád do kapsy vstrčí, ale hana i nezaslouženější jest vždy pro pohaněného neberný peníz.

Nyní ale buď i nám dovoleno něco podstatného proti tomu, co se u nás obyčejně o vyšlých knihách píše (kritikami to raději nenazveme) namítnouti. Při těchto „kritikách“ je hlavní potřeba míti dobrou zásobu rozmanitých planých pochval pohotově, a nasypati jich něco podle okolností na vyšlou knihu. Čtenáři našich časopisů mi snad dobře rozuměti mohou, co tím míním, a nepochybně již také ty otřelé frase dobře v paměti nosí. —

Takové počínání nejenom že spisovatelství, zaněti tak vážné a důležité, každému a leckomu snadné a přístupné činí a tudy literaturu zjalovovati pomáhá: ale i ostatně se proti rozumu a vzdělání ducha přehrubě prohřešuje, poněvadž v tak planých panegyrikách na nic než na osobnosti ohled neberouc o krásovědě, stylu, poesii atd. nejnesmyslnější náhledy (z nepovážení) rozšiřuje.

Zvláště u nás, kteří jen chudou literaturu máme a jmenovitě ve věcech krasovědeckých téměř (aspoň původně ne) nic jsme nevyvedli, kterým v mnohých velmi potřebných haluzech věd a umění ani jedna kniha k ruce není, u nás by zapotřebí bylo, aby se aspoň příležitostně o všem tom rozumné, nepředpojaté, užitečné náhledy rozšířily a v obecnětvě průchodu našly. A nejlepší příležitost je

9

k tomu v kritikách, v těch se poznenáhla vyvinouti může celá krásověda, o které až posud smýšlení panuje, jež jinak než šosáckým a vandalským nazvatí nemůžeme.

Jak by to ku př., kdyby o krásovědě zdravé a pravdivé zásady panovaly, možná bylo, aby jedna strana hudebníka s jeho skladbami až do nebe stávla a druhá až do kaluže snižovala, jak toho právě nyní v Praze při Berliozovi příklad máme? —

Již to jediné v kritikách a vůbec při mluvení o uměleckých výtvořech přeměšné jest, jak se slov „genie a talent“ užívá. Máme na světě množství slov takových, za které se nerozum, nesoudnost a žvatlavost rády ukrývají, kterými slovy se něco řekne a přec nic nepoví, jsou to jakési pohovky, na kterých se úsudek jaksi lenivě roztahuje místo pracného bádání a pořádání myšlének. V životě jsme již tak přivykli na titulatury a hodností, že se bez nich obejít nemůžeme nikde, a následovně i v umění a v poesii míti chceme kaprály, seržanty, officíry a jenerály, abychom před nimi dle stupně salutovati mohli. To platí hlavně o slovech „talent“ a „genie“, které i v nejlepší smyslu pronešené nic nevyznamenávají a kromě toho truchlivé neštěstí mají, že se skoro nikdy v rozumném smyslu nevyslovují. Jak dobře by bylo, kdyby se na ta slova ve jmenu Mus nějaký interdikt položiti aneb aspoň zdržování se jich a půst *talentgeniový* uložití mohl! Beztoho jich opravdoví výtečníci nerádi užívali, a ti, kteří o nich

žádné genie? Kdyby ale každý bez rozumu o poesii, hudbě, malbě atd. v jiných významných slovech mluvití počal: o ubohé Musy! vy byste se tak při tom měly, jako rozumná dívka při tlačení obyčejného jikavčitého a fračitého lva!

A právě můžeme pozorovat, že se o poesii a hudbě (dvě věci, kterým aesthetika až dosud nejméně rozumí) nejvíce v takových frasech mluví a píše.

Chceme-li opravdu prakticky o kritice (v obyčejném smyslu toho slova) něco podotknouti, musíme ji přede vším rozvrhnouti na dvě zcela rozdílné a nestejně polovice: totiž *kritiku díl naukových a vědeckých a kritiku uměleckých výtvořů*. Zdálo by se, že nemůže vlastně ve věci samé veliký rozdíl býti, a však ten vězí v přirozenosti samých posuzovaných předmětů.

Věda každá (filosofii vyjímajíc, která však opravdu mezi vědy nenáleží, což zde dokazovati obšírně by bylo a k věci samé nyní nepotřeba jest) sama v sobě jistými pevnými, dobře určenými hranicemi obmezena a proto jasná a patrná jest, a proto posuzovatel vědeckého spisu, nechce-li sebe v posměch a potupu uvrci, nevyhnutelně aspoň tolik vědě té, do které spis náleží, rozuměti musí, jako spisovatel, neli více; tu jest ku kritice zapotřebí známostí věcnatých, které se nedají nějak jen na oko líčiti. Kritik udati musí, jak dalece spisovatel spisem svým rozšířil okres známostí ve vědě své, co nového přidal ke starému již známému,

mluví, činívají to obyčejně dle zásady, že o tom, co nemáme, rádi mluvíme.

Slovo „talent“ již dokonce nic neznamena a přihodil bych ho zrovna k starému železu vybrakovaných frásí školastické filosofie středověké. Vysvětluje zroyna tolik, jako když se mluví, že se bez schopnosti k vidění viděti nemůže, a slyšeti že se nemůže než skrze schopnost k slyšení atd. A kdoby řekl, že má lev talent k trháni? — Proto je lev, aby trhal.

A titul „genie“ již úplně jest směšný v tom způsobu, v kterém se dává. Jakého práva má kaprál povyšovati jiné na hodnost jenerálskou? A kdo obyčejně jmenuje básníky a umělce geniemi, než takoví, kteří ani básníci ani umělci ani jiného způsobu „genie“ nejsou.

Že však ta slova mnohými jinými v husté užívání vešla, má dobrou, aspoň chytrou příčinu. Jsou na světě věci, kterým málo kdo rozumí, jako ku př. krásověda, hudba a jiná umění atd., o kterých ale jest móda mnoho a obšírně mluvití: jakých nesmyslů a mučení by se rozumný člověk o takových věcech dočísti a doslyšeti musel, kdyby se nebyla utvořila jakási assekurace. Taková assekurace jsou některá slova a frase, které sice nic neznamenaají, v kterých se ale tuze snadně a na oko i moudře a, co hlavní věc, neškodně o všem mluvíti dá. Což to u př. poesii neb hudbě škodí, řekne-li se o někom, že jest genie neb talent, neb že má genie, ale ne talent, anebo že má jen talent a

jaké bludy odkryl v dosavadních soustavách atd., což se všechno bez známosti v též vědě nikterak státi nemůže.

Aby však nám někdo zle nerozuměl, musíme zde dodati, že zde *vědu* běfeme v poněkud jiném a sice širším smyslu než obyčejně, nevyklučující ze vědy i tak zvané prstonárodní spisy o podobných předmětech, což již také lehko z toho uzavřiti možná, že stavíme vědu (Wissenschaft) naproti umění (Kunst). K tomuž každý soudný milerád přisvědčí, že jest k dobrému prstonárodnímu spisu, ku př. o fysice, vlastně více a důkladnějších známostí fysikálních zapotřebí, než ke spisu o tom samém předměte v tak zvané vědecké, suché formě, poněvadž jest tíž vyložiti neučenému než učenému; nepočítajíc k tomu ani jiných psychologických atd. vědomostí a *zkušeností*, které si nevyhnutelně dobrý prstonárodní vykladač napřed získati musí. A proto také neschvalujeme to takové s hůry se dívání a nosem pokrčování suchých formulovitých vědařů na prstonárodní vykladače, které oni ve své školácké nadutosti daleko pod sebe staví, proto že jejich spisům každý rozuměti může. Za našich časů také opravdu tito prstonárodní vykladaelé nauk v mnohem větší jsou vážnosti, jakožto lidé v každém ohledu světu prospěšnější; věda, odloživši paruku svou, nestydí se vstupovati mezi veškeren lid, udělujíc štědře a užile všeliké své těžké a pracně dobyté resultáty každému, byť by do cechu nepřipsanému.

Na kritikování knih takových naukových a vědeckých nepustí se tak snadně nikdo bez potřebných znalostí, poněvadž by, jak již praveno, nevědomost svou jistě objevil. Tu každá špatná kritika, nematouc nic všeobecné mínění, padá na hlavu samému kritikáři.

Zcela jinak stojí v tom ohledu kritika děl uměleckých.

Každé umění nese na sobě jakýsi znak nepochopitelnosti, jakési arkanum: ne snad že by opravdu umělci mezi sebou nějakých cechovních tajností ukrývali před obecným lidem, nýbrž jen proto, že umění všeliké vyznačeno jest jistou neobmezeností, nespoutaností, svobodou. Tato svoboda umění velice již byla zle užívána od lidí neschopných, kteří zvyklí jsou si svobodu představitelů co stav nějaký bez všelikých pravidel, bez všech úvazků; kdežto přec vlastně zcela naopak svoboda v umění právě nic jiného není, než veliké, neskončené množství rozličných pravidel, z kterých si právě proto, že jich velmi mnoho jest, vybíráti může umělec. A tak se tedy umění jen zdá býti bez pravidel, právě proto, že jich tuze mnoho jest, která se tedy nedají do některé instrukce neb návodu vtěsnati.

Toto stanovisko jest před důležitě při posuzování uměleckých výtvorů. Všeobecná stíznost umělců bývá na pedantství, ouzkoprsost, jednostrannost, školáctví atd. svých kritiků, a musíme přiznati, že věru spravedlivá jest. Vysvětluje se dobře z výše

přede vším opravdu *poesie*, neboť špatná *poesie* s nejlepší tendencí přece nebude nikdy tendenční *poesie*. Že však jest *smýšlení* jakési, *směr*, zkrátka *mysl* v *poesii* něco jiného než tendence, rozumí se samo sebou. *Poesie*, jakož každý jiný čin rozumného člověka, zajisté musí míti nějaký smysl, nějaký směr; to však ještě není tendenci.

Není všechno, co se o kterém básnickém díle napíše, také kritika: ba ani každé posouzení nemůže se ještě kritikou nazvati. Kritikou jen tenkrát se posouzení nazvati má, když důkladně proberě dílo z umělecké stránky. Jsouť však skoro při každém básnickém díle i jiné a snad časem důležitější stránky, které se posouditi mohou.

Zmíníme se také zde příležitostně o jedné ne sice důležité, avšak u nás v Čechách hojně stránce uměleckých děl. Každé umělecké dílo má tu nevyhnutelnou vlastnost, že od někoho sepsáno jest. Tento zas obyčejně má několik přátel, z nichžto jednoho požádá, aby někam do časopisu napsal něco o jeho knize: neboť každá kniha musí si, jak na svět přijde, některý časopis vzít za kmotra, chce-li šťastně životem kráčet. Takový tedy o posouzení požádaný přítel již před čtením věda, jak asi o knize psáti má, nevyhnutelně se pak namáháti musí, aby něco napsal, což obyčejně nemívá velké ceny zvlášť v kritickém ohledu. Takové „kritiky“ mohly by se v krámkách hotové prodávati na vybrání, a čtenář po takovém posudku méně ví o knize, než před ním věděl.

Těž takový následek mají jiného způsobu „kri-

řečeného. Takový kritik, znaje sám jen několik pravidélek, pokládá tuto svou zásobku za úplný kodex, a nemaje tušení o neskončenosti umění, hotov jest všude kacérovati, kde se umělec dle jeho (kritikových) pravidel neřídil. Provedeme toto zdání své prakticky, při čem se však pouze na *poesii*, jakožto na nejvšeobecněji známé umění obmezíme, dokládajíc jen tolik, že jest stav kritiky ostatních umění, jako hudby, malby, divadelního herectví atd., mnohem bídňější ještě a temnější než poetické kritiky, ačkoli i ta je ubohá z většního dílu.

Obyčejně se říká, že jest umění samo v sobě ukončené, že má za účel jen tvoření, že nemusí míti žádnou tendenci atd. To však jsou, jak se zdá, jen plané řeči, asi tak, jako když státy jeden od druhého neodvislé jsou a samostatné, a však jen tak dlouho, pokud jeden druhý nepřemůže. Totéž platí i o tendenci *poesie*. Snad mohou být poetické krásy, třeba by ani lidí na světě nebylo: po takových ale krásách také lidem nic není a býti nemůže. Mnohem praktičtější zdá se býti ta sada: že jest *poesie* proto na světě, aby se lidem líbila. A to jest zrovna také nejlepší odpověď na všechno, co se kdy o tendenci *poesii* řeklo a říci může. Něco v lidské přirozenosti věčně se opakuje a vždy stejně zůstává, něco se mění: něco se tedy vždy líbí, a něco jen časem. Na každý způsob jest ale *tendenční poesie* lepší než *netendenční*, protože jest víc: jest totiž předně *poesie* a pak ještě o něco víc. Rozumí se však, že musí být

„*tiky*“, které bychom nejráději *sviháckými* nazvali. Jsouť to kritiky, kde kritik vlastně v oumyslu nemá představití nám onen spis kritikovaný jak jest objektivně, kde na zřeteli nemá spisovatele knihy oné, nýbrž sebe samého. On koketuje v kritice sám, chce psát zajímavě, snaží se nejlepší nápady a vtipy své vyvést do ní, a tak se stane, že napíše často spis dosti zábavný, ano i dobrý, leč ne kritiku.

Objektivnost jest vůbec na kritice ouhlaovní ctnost: z pravé kritiky chceme poznati dílo samé a spisovatele jeho, chceme odtamtud nabýti odůvodněného soudu o schopnostech spisovatele a o ceně jeho plodu. A proto opět jest zvlášť za našich časů druhá ouhlaovní ctnost kritikova veliká bibliografická znalost, aby mu aspoň v jeho odvětví všechny poněkud výtečnější plody všech literatur známy byly, a tak původní dílo a opsané rozeznati mohl. Ačkoli sice dílu samému výtečnost zůstane vždy svá, přece jest z ohledu na spisovatelovy zásluhy znamenitý rozdíl, je-li dílo jeho neb jiného.

Na našich časů, při tak neskončeném počtu děl uměleckých, básnických ve všech literaturách, jest zajisté věc nesnadná stopovati literárního pytláka, když opatrný a při tom poněkud schopný jest. Zde by arci především záslužno bylo určití hranice mezi původností a nápodobením, kdyby ta věc tak lehká a tak krátká byla, že by se vtěsnati mohla do tak nevelkého pojednání. „Nic není nového pod sluncem,“ slyšíme s jedné strany, a s druhé praví se nám: „Není jediná věc na světě, jenž by jiné rovna

byla ve všem.“ Mezi těmito dvěma sadami leží, naše pravda. Co umíme, naučili jsme se od někoho a udati hranici mezi napodobňováním a původním tvořením zůstane věčně nemožno. Nejznamenitější umělci často užili patrně cizích myšlének, aniž jim to na ujmu vzato býti může. V praktickém životě velmi dobře se rozeznává pravá zásluha literární od pouhé kopie, a zdá se velmi jisté měřítko býti na literární původnost samo společenské živobytí. Člověk se nedokáže vždy přetvářeti, aspoň se nemůže v společenském životě stavěti *m o u d ř e j š í m* než jest, a skoro vždycky se může vážnost, jakou kdo ve společnosti požívá, pokládati za nejvěrnější měřítko jeho literárních opravdivých zásluh.

Č. V., č. 8., 13., 14., 102.,* 103, 104. z 27. ledna, 13. a 17. února, z 22. a 29. prosince 1846, str. 32., 52., 56., 407. n. a 413. n.

* Vzhledem k dlouhé přestávce (od 17. února do 22. prosince), kterou Havlíček učinil při uveřejňování této stati, přidal v čísle 102. Č. V. z 22. prosince k označení „Pokračování“ tuto poznámku:

„Mnozí snad z laskavých čtenářů, zvláště kteří jsou drobet slabší paměti, na tuto naposledy dne 17. února v čísle 14. České Včely posledně podanou kapitolu dokonce zapomněli a kteří nezapomněli, přece se již za ten tak dlouhý uplynulý čas s koncem kdy setkatí se nenadáli. Ačkoli sice ona „kapitola“ co aforistický článek i bez ukončení smysl by měla, přece nicméně i dle formální povinnosti své ji nyní po roce ukončíme. Kdo si vše na dobrou stránku vykládá, ráčiz si pomyslíti, že spisovatel po celý ten rok o této věci dále přemýšlel. A však nikdo nebuď k ničemu nucen. Red.“